

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

С.С. Сальвенчук, студентка групи ФУБ-1-14-4.0д, IV курс, спеціальність «Філологія (українська мова і література)».

Науковий керівник: Т.Л. Видайчук, доцент кафедри української мови, кандидат філологічних наук.

У статті розглянуто особливості становлення нової української літературної мови на основі текстів Г. Квітки-Основ'яненка, досліджено вплив російської мови на мовну практику письменника, виявлено характерні ознаки правопису Г. Квітки-Основ'яненка, виокремлено риси староукраїнської мови та розмовні елементи у текстах автора.

Ключові слова: Григорій Квітка-Основ'яненко; мовна особистість; нова українська літературна мова; діалект; староукраїнська літературна мова.

Актуальність та доцільність дослідження. Відомо, що у славному ряду зачинателів нової української літературної мови одне з почесних місць належить Г. Квітці-Основ'яненку, письменникові, який дістав визнання ще за життя і після смерті якого, в різні часи і різними поколіннями підкреслювались його заслуги перед українським народом, перед українською мовою і літературою. Г. Квітка-Основ'яненко прийшов у літературу тоді, коли вже закінчився процес занепаду й розкладу старої слов'яно-української літературної мови і суспільне життя висунуло на перше місце «усвідомлення потреби завести до вжитку літературного чисту народну мову» [2, с. 46]. Про Г. Квітку-Основ'яненка можна говорити як про мовну особистість, адже він послуговувався мовою не лише як сукупністю лінгвістичних правил, але, перш за все, як засобом вираження національно-культурних ціннісних орієнтацій [6, с. 202]. Г. Квітка-Основ'яненко відбивав у своїх творах літературну мову нового типу з характерними лексичними фонетико-граматичними живомовними рисами, увів її в нові для української літератури прозові жанри (повісті, оповідання, листи, публіцистичні твори) і, отже, ще більше, ніж його попередники і сучасники, «зміцнив у прозі народний ґрунт літературної мови» [4, с. 25]. Ось чому мовна особистість Г. Квітки-Основ'яненка – найвидатнішого письменника дошевченківської доби – є неоціненним джерелом для вивчення процесу формування нової української літературної мови.

Метою статті є дослідження мовної особистості Г. Квітки-Основ'яненка у світлі становлення нової української літературної мови.

Відповідно до мети сформовано такі **завдання**:

1. Дослідити поняття «рідна мова» для Г. Квітки-Основ'яненка та його розуміння «літературної мови», визначивши вплив російської мови на мовну практику письменника;
2. Виявити особливості правопису Г. Квітки-Основ'яненка;
3. Виокремити риси староукраїнської мови та розмовні елементи у текстах автора.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли творив письменник, великої традиції нової української літературної мови ще не було, тому природно, що він орієнтувався передусім на живу мову селян-слобожан, серед яких жив і життя яких зображав [7, с. 25]. Головним творчим принципом уважав «писання з натури», орієнтацію на живу навколишню дійсність.

Своє кредо як український письменник Г. Квітка-Основ'яненко висловив у статті під назвою «Супліка до пана іздателя», яка була «своєрідною декларацією, що доводила право українського народу на свою національну літературу». У ній письменник заявив: *«Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжне, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, oprіч лайки та глузвання над дурнем, більше нічого не можна написати»*; *«Нехай наші, як хто зна, так своє і пише; а я думаю, що, як говоримо, так і писати треба»* [5].

«Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основ'яненком» (1834), куди ввійшли оповідання «Салдацьки патрет», «Мертвецький великдень», повість «Маруся», стали визначною подією в літературному житті того часу, одразу належно оціненою прогресивною критикою. Вже в першій критичних відгуках на твори Г. Квітки-Основ'яненка українською мовою підкреслюється заслуга його у показові чудових якостей української мови. В. Даль радить читати Г. Квітку-Основ'яненка в оригіналі, щоб відчути усе

«самородне, первинне, справжнє». Видатний філолог І. Срезневський у некролозі з приводу смерті письменника підкреслив, що головна заслуга Г. Квітки-Основ'яненка полягає в тому, що він «глибоко розумів, як необхідно говорити народів його живою мовою, щирою і простодушною, без усяких химерних вимог моди, щоб пробудити в ньому бажання читати і вчитися, і любов'ю до книги – духовну свідомість»; «Захоплюючи нас, він думав не про нас, а про ті маси, для яких у нас ще так мало написано» [8, с. 503].

Г. Квітка-Основ'яненко працював над тим, щоб літературна мова була близька до народної, простої, «без усяких химерних вимог моди» [8, с. 503]. Стає зрозумілим, що поняття «літературна мова» для автора означає доступний для кожного засіб спілкування. Це уявлення про літературну мову він і намагався реалізувати у своїх творах.

Г. Квітка-Основ'яненко, як ніхто інший, підкреслював окремішність українського народу від російського за допомогою своєрідного правопису. Автор користувався фонетичним принципом правопису, який дозволив відбити діалектні особливості мови Слобожанщини. Цікаво й те, що перші видання Г. Квітки-Основ'яненка практиковані. Наголос стоїть над багатьма словами у виданні, редактором якого був П. Куліш [3, с. 21]. Стоять наголоси і в наступному передруці текстів Г. Квітки-Основ'яненка, редактором якого був відомий мовознавець О. Потебня [2, с. 48]. Акцентуація у творах письменника зберігає систему наголошування слобожанського говору південно-східного наріччя (*отамán, чабан, гарбуза́ – гарбузі́, чоботи – чоботях, люлька́ – люлькі́, гетьман – гетьма́ни, во́йсько, се́рга* тощо). Східноукраїнський наголос, відбитий О. Потебнею у виданні творів Г. Квітки-Основ'яненка, справив значний вплив на становлення сучасної української нормативної акцентної системи [3, с. 41].

Мова творів Г. Квітки-Основ'яненка свідчить, яким складним був процес творення нової української літературної мови в першій половині XIX ст. У ній ще багато традиційних книжних елементів, помітний вплив російської мови. Разом із тим переконливою постає важлива роль письменника в утворенні нової

української літературної мови на народній основі. Г. Квітка-Основ'яненко, творчо використавши надбання попередніх епох, зумів витворити свою власну стильову манеру, що поєднує сентиментально-ліричну на фольклорно-пісенній основі та іронічно-сатиричну з багатством усіх наявних у мові виражальних засобів цієї тональності.

Час пошуків літературного стандарту, коли творив Г. Квітка-Основ'яненко, був причиною функціонування в писемній мові варіантних різновидів через залучення до вжитку розмовних і діалектних форм слів, що часто зберігають фонемний склад староукраїнської мовної системи. Письменник розвинув і поглибив тенденцію, надавши старослов'янським нових стилістичних фарб. Старослов'янськи виступають у нього насамперед засобом індивідуалізації мови героїв, як засіб іронії, сатиричного зображення негативних персонажів. Оригінальним явищем у літературній мові того часу було використання старослов'янських афіксів для створення нових слів: *не возсміються, возтягнїть, дошкандибанис, пребїдний, превеликий*. Та все ж староукраїнські, книжні варіанти відходять на задній план, найуживанішими є народнорозмовні форми, які стали нормою літературної мови.

Найбільш численним шаром стилістично маркованої лексики у Г. Квітки-Основ'яненка виступає лексика емоційно-експресивна, яка, як відомо, охоплює слова для вираження як позитивних, так і негативних емоцій. Намагаючись подолати традицію бурлеску в українській літературі, яка характеризувалася нагнітанням з грубих і навіть лайливих слів, Г. Квітка-Основ'яненко вживає знижені слова і вирази у невеликій кількості і тільки в тих випадках, коли це вимагається ситуацією, в якій діють герої твору. Коли ж письменник прагне передати свої захоплення героєм, природою, бажає і читача настроїти на відповідний тон, тоді вживання зменшено-пестливих утворень стає надзвичайно кондесованим. Класичними прикладами в цьому плані є опис портрету Марусі та опис ранку в однойменній повісті. Простежується характерні для фольклору мотиви, наприклад, у звертанні Марусі до батька, яке наближається до народних голосінь не лише своїм лексичним складом, а й

ритмікою: «Таточку, голубчику, соколику, лебедику! Матінко моя, ріднесенька! Утінко моя, перепілочко, голубочко!» [1, с. 8]. Таким чином, Г. Квітка-Основ'яненко сміливо переніс у літературні твори властивості народної мови.

Крім того, у системі словотвору та словозміни, на фонетичному, лексичному і синтаксичному рівнях аналізованих творів автора наявні риси місцевої мови Слобожанщини. Найвиразніше це виявляється в заміні [й] на [н] в середині слова: *не заньмай, приньметься, виньме*; перед [у] може з'являтися протетичне [в] – *на вутреню прийти*; після сонорних приголосних може виступати як [й], так і його заміник [н']: *урем'я, але мнясо*; яскраво виражені діалектні риси дієслівної словозміни: *прося, молотю*; дієприслівників *лежучи, голосючи*; використання диялектних лексем: *брусувти* «їсти», *куликати* «пити», *маракувати* «розмірковувати», *передряга* «сварка»; сполучення дієслів з іменниками у формі давального відмінка множини замість місцевого: *вдарити по руках, знати по очам* тощо.

Не можна оминати і вплив російської мови на мовну практику письменника. Твори Г. Квітки-Основ'яненка відображають міжкультурні мовні комунікації, характерні для населення Харкова та Харківщини першої половини XIX ст. Вони яскраво відтворюють мовну ситуацію Слобідської України, з характерною для неї двомовністю. В українськомовні твори письменник уводить русизми, а у російськомовні – вкраплює українські слова з метою відтворення життєвих реалій тогочасного українця, особливостей його національної психології та самовираження. Ця двомовність, викликана екстралінгвістичними факторами, – невід'ємна та основоположна риса стилю Г. Квітки-Основ'яненка.

Висновки. Г. Квітка-Основ'яненко, творчо використавши надбання попередніх епох, зумів витворити свою власну стильову манеру, що поєднує сентиментально-ліричну на фольклорно-пісенній основі та іронічно-сатиричну з багатством усіх наявних у мові виражальних засобів цієї тональності. Усе сказане дозволяє говорити про мовну творчість Г. Квітки-Основ'яненка як

останній необхідний підготовчий етап на шляху формування нової української літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білих О.П. Іменниковий словотвір української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. (на матеріалі мови творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, Є.П.Гребінки й Т.Г.Шевченка): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харк. держ. пед. ун-тет. – Х., 1997. – 16 с.
2. Венєвцева Л.В. Словник мови творів Г.Ф. Квітки Основ'яненка та його текстологічні засади / Л. В. Венєвцева // Мовознавство. 1976. – № 1. С.46 – 50.
3. Гальчук І.Ю. Наголос у видання творів Григорія Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потебні на тлі праслов'янської акцентології / Іван Гальчук // Українська мова, 2010 . – № 3. – С. 20–43.
4. Григорій Квітка-Основ'яненко – батько української прози. Гуманістичний пафос, християнські ідеали, етнографічне тло творів. «Маруся» – перша україномовна повість нової укр. літератури. Головні персонажі твору. ПГЛ: літературний напрям, течія, поняття про сентименталізм, реалізм. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://edufuture.biz/index.php?title=Григорій_Квітка-Основ%27яненко-батько_української_прози_Маруся
5. Історія української літератури у 8-ми томах. – К.: Наукова думка, 1967 - 1971, т. 2. - 483 с.
6. Крочук Ю. В. Мовна особистість як об'єкт дослідження антропоцентричних лінгвістичних студій / Ю. В. Крочук // Молодий вчений. – 2015. – № 2(1). – С. 202–204.
7. Матвіяс І.Г. Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка / І.Г. Матвіяс // Інститут української мови НАН України, Культура мови на щодень. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine70-2.pdf>
8. Москвитянин, 1843, ч. IV, № 8. – С. 503